

Milena Ferletič in njene *magdalenice* iz časa, ko je služila v Milanu

PETRA TESTEN KOREN

🏠 ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino

✉ petra.testen@zrc-sazu.si

Izvleček: Prispevek se skozi fragmentarno sled spominov zgodovinarja dr. Renata Podbersiča, ki ohranja pripovedi pratete Milene Ferletič, por. Mozetič, iz otroštva, dotakne problematike služenja slovenskih deklet v (severno)italijanskih mestih, v tem primeru v Milanu, v obdobju fašizma. Obenem gre za primer dandanes redko ohranjenih drobcev dokumentov, fotografij in t. i. prenesenega pričevanja (pričevanja o pričevanju) o delovni migraciji deklet z vidika perspektive posameznice z družbenega obrobja.

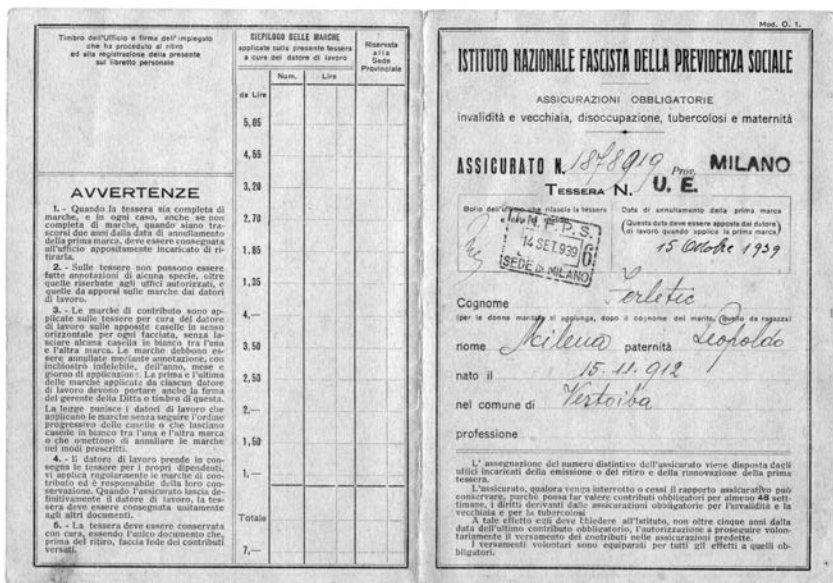
Ključne besede: Milena Ferletič, služkinja, Milan, fašizem

V delovni knjižici, izdani 14. septembra 1939 v Milanu, je pod številko 1878919 zavedena Milena Ferletič iz Vrtojbe. Med letoma 1929 in 1943 je delala v Milanu kot služkinja. Menjala je nekaj delodajalcev, najdlje pa je ostala pri družini industrialcev, ki so bili med drugim tudi člani tedanje fašistične stranke.

Danes se služenja tete Milke v Milanu spominja le še pranečak, zgodovinar dr. Renato Podbersič. Tako kot mnoge podobne zgodbe o usodah deklet in žena z zahodnega roba slovenskega etničnega ozemlja, ki so v preteklem stoletju služile v gospodinjstvih večjih italijanskih mest, v Milanu, Turinu, Rimu itd., ostaja tudi spomin na teto Milko le še v pripovedih bližnjih potomcev. Pranečaku, ki ga je v otroštvu »vzela za svojega«, posinovila, ga pazila in ga imela srčno rada, je pogosto pripovedovala zgodbe iz svojega življenja. Takrat jo je kot vsak otrok poslušal le z enim ušesom in danes priznava, da si želi, da bi njenim besedam namenil več pozornosti, da bi si več zapomnil, zapisal.

Še nedolgo nazaj so zgodbe posameznikov, sosedov in sorodnikov ostajale del vaškega, družinskega izročila, ki je z generacijami izgubilo svoje barve in se je za njimi sčasoma zabrisala spominska sled. Kašče in hiše so se praznile, naseljevalo se je novo življenje in moderni svet z vso tehniko in raznovrstnimi izumi je pospešeno vdiral v sleherno gospodinjstvo. Tudi med preučevalci preteklega so bili preprosti ljudje, predvsem tisti z družbenega obrobja, zelo dolgo zgolj del brezimne množice in kot taki nepomembni akterji zgodovine. V zadnjih desetletjih se je prav na področju biografskih študij zgodil pomemben premik, ubran je bil drugačen pristop, ki je perspektive posameznikov ovrednotil kot historično pomembne, s tem pa izbiram »malega človeka«, njegovim preživetnim strategijam prinesel drugačno legitimnost, vsem nam pa ponudil dodano vrednost k poznavanju in razumevanju preteklega (Rebeschini 2006; Smith, Eatson 1998; Verginella 2015; Testen Koren 2019).

Delovna knjižica
Milene Ferletič
(hrani R. Podbersič).

Zgodba Milene Ferletič, po domače Milke, je droben, a zagotovo dragocen pomnik tega mozaika.

Milena se je rodila očetu Leopoldu in mami Alojziji (Loviški) skoraj na predvečer vélike vojne, 15. novembra 1912, v Dolnji Vrtojbi, v družini, kjer je bilo potrebno nahraniti skupno štiri otroška usta. V starosti nekje med šestnajstim in sedemnajstim letom je nastopila svojo prvo službo. To je bilo tudi prvič, da je odšla kam dlje od domačega ognjišča. Služenje v gospodinjstvih večjih mestnih središč je v tedanjem času za dekleta predstavljalo večinoma krajšo življenjsko obdobje, od nekaj mesecev do nekaj let, odhajala pa so predvsem mlajša dekleta, stara nekje med dvanajst in dvainvajset let, v delovno aktivnih letih pred poroko in osvojenjem družine.¹ V tem obdobju so ob delu skušala privarčevati za »balo«, pridobivati gospodinjске izkušnje za poznejše družinsko

življenje, predvsem pa pomagati domačim, saj je večina pošiljala svoj prihranek domov (Moch 2003: 7–17; Barbič, Miklavčič Brezinar 1999; Breschi, Kalc, Navarra 2001: 69–237; Verginella 2014; Kalc 2014; Testen 2013). Pravzaprav je šlo za trend delovnih selitev, ki so se usmerjale s podeželskih območij k urbanim središčem in so predvsem za ženske pomenile možnost premika iz kmečkega vsakdana in opravlil k plačljivim storitvenim dejavnostim (Moch 2003; Bade 2005; Tilly 1976).

Iz Vrtojbe je Mileno na železniško postajo v Gorico odpeljal oče in se tam od nje poslovil. Renato pripoveduje, da ni znala več kot par besed italijansko. V Milano je na železniški postaji ni pričakal nihče. V rokah je stiskala naslov, kamor je morala priti, da bi si služila kruh. Prva stvar, ki ji jo je nova gospodarica naročila, takoj ko je prispela, je bilo, naj gre kupiti »prezzemolo« (peteršilj). Vso pot do trgovine si je ponavljala: »Prezzemolo, prezzemolo, prezzemolo ...« In v trgovini je besedo, ki ji ni poznala pomena, a najbrž malo tudi zaradi skrbi in strahu, pozabila.

Seveda Milena ni odšla v Milano na slepo, zgolj z naslovom v roki. Podobno kot številna druga slovenska dekleta, ki so se znašla pred

¹ Opisane načinu načinu zaposlovanja pravimo tudi *life-cycle servanthood* za razliko od *life-long servanthood*, s katerim označujemo delovni segment žensk, ki ostane praviloma samski in vse življenje vezan na poklic služenja. Glej: Cooper 2005; Laslett 1977, 1983; Hajnal 1965, 1983; Mitterauer 1990.

podobnimi izzivi, se je poslužila sorodstvene mreže. Druge so službo našle na podlagi mreže poznanstev, ki se je raztezala vse od prijateljic pa do sovaščank ali sorodnic, ki so že bile zaposlene pri določeni družini v mestu. Nema lokrat je delodajalcu za pošteno, pridno, marljivo in moralno neizprieno dekle jamčil kar vaški duhovnik ali katera druga vaška avtoriteta, včasih tudi redovnice, ki so velikokrat dekleta pred vključitvijo na delovni trg celo izučile potrebnih gospodinjskih veščin. Vsi ti posredniki so odigrali vlogo nekakšnih varuhov ali garantov, tako v gospodinjstvih, kamor so dekleta odhajala, kot po domovih, od koder so dekleta prihajala in kjer je svoje skrbelo za njihovo usodo (Kodrič 1990: 100–102; Mlekuž 2004: 150; Budde 2000: 148–149).

Milena je službo dobila po priporočilu starejše sestre Doroteje (Dore) Ferletič, pozneje por. Podbersič. Iz Vrtojbe je nasploh veliko deklet odhajalo v Milan. A medtem ko je sestra Dora tamkaj služila zgolj dve leti, se nato vrnila domov in leta 1933 poročila, je Milka ostala v metropoli industrialcev dlje časa. Tam je zamenjala, tako Renato po spominu, okrog štiri delodajalce. Najdlje pa je ostala, kot smo že zapisali, pri družini industrialcev, kjer je pazila na punčko Adrijano. Na eni redkih, a dragocenih fotografij ju lahko vidimo, kako se v Milanu, najbrž v enem izmed parkov nastavljata fotografskemu objektivu. Milena pestuje malo Adrijano še kot dojenčka, ob njej je otroški voziček. Fotografija je bila najverjetneje posneta prav z namenom, da se jo pošlje domačim.

Renato pove, da za prateto služba v Milanu »ni bila nikakršna romantika«. Milena ob delu ni imela veliko prostega časa. Nikoli ni bila v nobenem muzeju, želela si je v kino, a se ji ta želja nikdar ni izpolnila. Delala je praktično od zore do mraka, še več. Z opravili je začela nekje ob četrti, peti uri zjutraj in končala opolnoči. Spala je približno štiri do pet ur na noč. Opravljala je dvojno delo, bila

Milena Ferletič z malo Adrijano (fotografijo hrani R. Podbersič).

je hkrati guvernanta in hišna pomočnica. V meščanskih gospodinjstvih tistega časa se je že dlje časa širom Evrope vse bolj uveljavljala navada, da se je zaposlovalo le še po eno služkinjo, »deklico za vse«, ki je opravljala vsa hišna dela, obenem pa še skrbela za otroke (Žagar 1986: 26; Sarti 2005: 195–284; Page Moch 2006: 9). A kljub vsemu je vedno govorila, da ji ni bilo hudega. Plačali so ji dobro in znatne vsote denarja je redno pošiljala domov. Danes vemo, da so bila plačila služkinj v mestih po Italiji višja kot denimo v Trstu, kaj šele Gorici.² Višja od teh plačil so

² Razlike v plačilu služkinj, ki so delale na primer v Vidmu ali Gorici in Trstu, so bile znatne, kaj šele onih, ki so služile v Milanu ali Rimu; v *Matajurju* iz leta 1960 lahko preberemo, da so bile plače v mestih globlje v Italiji višje, in sicer v vrednosti med 20.000 in 30.000 lirami (Anon. 1960: 1). Zgolj za primer razlik med plačami posameznih mest; Dorica Makuc je zapisala, da so na prelomu 19. in 20. stoletja služkinje v Trstu zaslužile 8 goldinarjev, na Dunaju 10 goldinarjev, mesečni zaslužek v Egiptu pa je znašal kar 20 do 40 goldinarjev. Glej: Makuc 1993: 17.

bila le še tista za *aleksandrinke*, vendar je pri izbiri nemalokrat pretehtala bližina in – čeprav v Mileninem primeru sprva ne – poznavanje italijanskega jezika.

Po prvi svetovni vojni se je del migracijskega toka slovenskih služkinj, ki je bil prej iz Posočja, Vipavske doline, Krasa in Brd pa tudi Benečije usmerjen večinoma proti Trstu pa tudi Gorici in Vidmu, preusmeril k večjim, predvsem severnoitalijanskim, industrijsko razvijajočim se mestom, a tudi na jug, vse do Rima in Palerma (Prim. *Jutro*, 9. 10. 1926, 19. 10. 1933; *Edinost*, 10. 8. 1926). Tudi v študiji, ki sta jo izdala Onorato Lorenzon in Pietro Mattioni leta 1962, sta sicer zgolj ocenila, da se je denimo v tridesetih letih 20. stoletja zgodila prava eksplozija mobilnosti, ko naj bi Furlanke kot migrantke, večinoma zaposlene kot služkinje, dosegle število 26.322 (Lorenzon 1962: 62–63; tudi Mlekuž 2005: 130). O migracijskih tokovih slovenskih deklet, ki so odhajala v notranjost Italije, pišejo tudi slovenski časopisi. Po eni strani pisci predvsem ob grozeči brezposelnosti podpirajo nove priložnosti za zaposlitev, skušajo celo spodbujati organizacijo podporne mreže in opozarjajo na za narodni obstoj nujno potrebo, da bi se za slovenske izseljence organizirala društva, ki bi primerno skrbela za vse njihove potrebe, po drugi strani pa izražajo skrb, da je s strani italijanskih oblasti podprta delovna migracija služkinj pravzaprav le krinka za še eno izmed asimilacijskih politik, ki so jih pospešeno izvajali na področju nekdanjega Avstrijskega Primorja:

»Fašisti so spravili s Primorskega v Italijo slovenske učitelje, uradnike in železničarje. Tudi problem služkinj bodo lahko rešili po fašistovski, oviralo jih bo le dejstvo, da so v italijanskih družinah samih slovenske služkinje bolj priljubljene kakor Italijanke, ker veljajo splošno za bolj poštene. Problem slovenskih služkinj je na vsak način vsaj tako aktualen kakor problem tržaške pristaniške krize.« (Slovenec, 29. 2. 1928; tudi prim. Slove-

nec, 20. 10. 1926; *Edinost*, 28. 4. 1923, 10. 8. 1926)

Čemu vse je botrovala ta delna preusmeritev migracijskega toka služkinj? Gotovo je imela odločilno vlogo povojna realnost, ki je z Rapalsko pogodbo (12. 11. 1920) prinesla na novo zarisano mejo med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS, poznejšo Jugoslavijo. Starega avstro-ogrskega imperija s Trstom kot oknom v svet ni bilo več. S tem je bilo tudi pristanišče odrezano od svojega tradicionalnega zaledja in je v konkurenci s preostalimi italijanskimi pristanišči začelo gospodarsko stagnirati, kljub temu da se je priseljevanje v mesto v medvojnem obdobju nadaljevalo in so bile slovenske služkinje še vedno zaželene zaradi že kar stereotipne pridnosti: »Slovenskih služkinj je v Trstu veliko število. Razmere na kmetih so take, da morajo dekleta od doma. V Trstu pa tudi že po drugih mestih jih je mnogo. Gospodinje jih imajo rade, ker so pridne služkinje in rade ubogajo.« (*Jutro*, 4. 8. 1926) A kljub nenehnemu povpraševanju in ponudbi na trgu ter pozitivnim stereotipom v prid slovenskim služkinjam je Trst, tako kaže, za razliko od preostalih mest pestilo vse bolj zagrizeno sovrašтво fašistov do vsega slovenskega. Ta »obmejni fašizem«, ki si je izrazilo prizadeval za asimilacijo, je bil drugačen, bolj ortodoksen od vsega, s čimer so se soočala dekleta po mestih v notranjosti Italije (Prim. *Jutro*, 2. 3. 1928, 7. 2. 1931; *Slovenec*, 20. 10. 1926. Glej tudi Cergol Paradiž, Testen Koren 2021).

Kako je pritiske fašističnega režima čutila Milena? Služila je v družini, kjer so bili kot industrialci vsi globoko vpeti v delovanje fašistične stranke in se redno udeleževali sprejemov in zabav profašistično usmerjene elite. Bili so fašisti, a kot pove Renato, niso bili »tisti zagrizeni fašisti«, kot so jih bili tedaj že vajeni v domačem, danes obmejnem prostoru med Italijo in Slovenijo. Temu v prid govorijo tudi Milenini spomini, ki jih je posredovala pranečaku. Pripovedovala mu je, da ji

gospodarji nikoli niso rekli žal besede čez njene slovenske prijateljice, ki so jo tu pa tam tudi obiskale in so ob takšnih priložnostih govorile slovensko. V poletnem času, ko je vsa družina za mesec dni, največkrat tradicionalno v avgustu (ferragosto) počitnikovala ob morju in je na Mileno padla skrb za praktično res vse, je nemalokrat na družajkih gospodarjev s pripadniki fašistične stranke celo kuhala kavo in poskrbela, da so bili gostje zadovoljni. Tudi v Milanu je velikokrat kot strežnica sodelovala na sprejemih za višje sloje, ki so jih precej pogosto organizirali njeni delodajalci. Pri tem je občudovala izbrana oblačila gostov, zlasti povabljenih dam. Ves ta ležerni in bogati svet je bil zanjo nedosegljiv.

Na vprašanja, kako je resnično gledala na razmere, morda tudi (politični) vsakdan, ni nikoli neposredno odgovarjala. Morda preprosto ni hotela, ker je nenazadnje imela družino, pri kateri je preživela mladost in kjer je vzgajala deklico, do katere je najverjetneje gojila tudi materinska čustva, res rada. Namesto tega so iz nje, takrat ko je kazalo, da jo pravzaprav nobeden ne zares nagovarja ali pričakuje jasnih odgovorov, vrele zgodbe. Pripovedovala je o življenju, kot ga je doživljala. Prav ta pogled »od spodaj« pa ji je morebiti vseskozi omogočil zaznavo normativnih niš, s pomočjo katerih je lahko preigravala družbena pravila tako, da jih je vsaj deloma sama določala, imela nad njimi moč, da so vodila k izbiram in dejanjem, ki so spreminjala in sooblikovala njeno življenje. In kot bi rekel Giovanni Levi – kot posameznica seveda ni mogla izničiti struktur družbenih hierarhij, a jih je lahko vsaj deloma zaobšla in s tem, kot radi rečemo pri izbirah v življenju, vzela usodo v svoje roke (Levi 1995: 11).

Medtem ko je družina počitnikovala bodisi v Toskani ali Liguriji, največkrat naj bi hodili v San Remo, pa tudi v Portofino, ter v bližino La Spezie, v Carraro, jih je Milena vedno spremljala. Tisti mesec je trdo delala. V najeti

Milena Ferletič z gospodarico na poletnih počitnicah v Sanremu, 5. 5. 1932 (fotografijo hrani R. Podbersič).

hiši je poleg vseh običajnih opravil in skrbi za otroka navadno pazila še na enega do dva dodatna otroka družin, s katerimi so se lastniki družili na dopustu, ter »stregla vsem njihovim muham«. Renato se iz pratetine pripovedi spominja, da ji je tisti mesec v letu predstavljal gromozanski napor in si je oddahnila, ko so se vrnili v Milan, kjer je življenje zopet potekalo po utečenih tirnicah in se je vrnila poznana rutina. Morebiti tudi zato, ker ni znala plavati in se je vse življenje bala vode. Kot otrok se je namreč skoraj utopila v reki Vipavi. Strah je ostal.

Na ponovno vprašanje, kako je bilo z Mileninim prostim časom, je Renato jasno odgovoril: »Obljubili so ji, a potem dejansko tega ni bilo.« Niti nekaj ur ob nedeljah, kaj šele daljši oddih, da bi obiskala domače. A bojda je res dobro plačilo pripomoglo, da je stisnila zobe in nadaljevala z delom. In ker ni imela nikoli prostih ur, se tudi ni družila s so-

rojaki, ki so bili kot slovenska skupnost v Milanu dokaj močni. Pomagali so si med seboj, se družili predvsem ob nedeljah, obiskovali slovensko sveto mašo.³ Milena prav zaradi nenehnega dela ni bila nikoli zares del te skupnosti. S slovenskimi prijateljicami se je najpogosteje srečevala v parku, na hitro, ko so skupaj varovale otroke. Na vprašanje, če so se služkinje v Milanu kakorkoli samoorganizirale, je Renato odkimal. Češ da bi mu Milka, če bi takšno društvo obstajalo, zagotovo o tem pripovedovala. Res pa je tudi, da je Milena služila v času, ko so fašistične oblasti uspele zatreti, pravzaprav prepovedati delovanje vseh slovenskih društev in organizacij v obmejnem, s slovensko manjšino naseljenem prostoru, od koder je Milena izhajala.⁴ A dekletom je ostala zaslomba v katoliški cerkvi, ki je pod svojim okriljem, kolikor je bilo mogoče, karitativno in v skrbi za moralno čistost, poskrbela za svoje vernice.

Eden izmed poglavitnih razlogov, zakaj je Milena ob sicer dobrem plačilu vzdržala tako dolgo, je bil njen delovni *moto*, nekaj, kar je, tako Renato, »imela vedno v glavi«: da ima doma mamo in mlajšo sestro Anico, za kateri je potrebno poskrbeti. Brat Jožef (roj. 1915), po domače Pepe, je bil leta 1935 vpoklican k vojakom in je služil pod italijansko zastavo, očeta Leopolda pa je že pred časom jugoslovanska propaganda z lažnimi obljubami zvalila v »obljubljeno deželo Makedonijo«, kjer

naj bi se cedila med in mleko. Tja so s pomočjo močne propagande po časopisju vabili Primorce kot posebno lojalne državljane. S sinom sta pristala v pokrajini, ki je bila 12 kilometrov oddaljena od Bitole. Ker je Leopold resnično verjel obljubam, je zastavil ne samo družinsko premoženje, temveč tudi svojo integriteto. Od šoka ob soočenju z revščino in lažmi si ni nikoli več opomogel. Vse življenje se je z garaškim delom počasi vračal proti domu, vendar se dejansko domov ni nikoli več vrnil. In prav tako je garaško delala tudi Milena, da je skrbela za mamo in sestro, ki sta bili popolnoma odvisni od nje.

Milena se je vrnila domov leta 1943. Razlog so bili močni letalski napadi na velika industrijska mesta severne Italije, med njimi tudi Milan, ki so bila še posebej na udaru. Doma je še naprej skrbela za mater in sestro in bila v skrbeh za brata, ki je bil medtem ponovno mobiliziran v italijansko vojsko in poslan na rusko fronto.⁵ Po vojni je, tako kot vsi mladi in manj mladi tedanjega časa, hodila denimo na udarniške akcije. Renatu je najbolj ostala v spominu pripoved o melioraciji potoka Lijak, kamo so peš hodili iz Vrtojbe. Zanimivo je, da je po drugi svetovni vojni za obdobje šestih let živela tudi v Ljubljani, kjer je kot kuharica – torej zopet delo, ki so ga opravljale tudi služkinje – delala najprej v zaporih tedanje politične policije Udbe, kjer ni dolgo zdržala, zatem pa le pol leta v vojni bolnici Mladika, kjer je bila sicer dobro plačana, a jo je močno skrbelo delo z jetičnimi in tuberkuloznimi bolniki. Zato je zaposlitev

³ Zanimivo je, da slovenska skupnost v Milanu še danes šteje okoli 500 Slovencev, večinoma podjetnikov. Imajo tudi svoje društvo Slovenci v Milanu. In še danes lahko obišejo enkrat mesečno slovensko mašo. Glej: Spletni vir 1.

⁴ Do konca dvajsetih letih preteklega stoletja je obmejni fašistični režim uspel prepovedati rabo slovenskega jezika v javnosti in poitalijančil krajevna imena. Leta 1927 so fašistični sekretarji obmejnih provinc s spomenico zahtevali ukinitvev slovenskih društev ter osnovali razvejano mrežo fašističnih organizacij. Dalje so zahtevali zamenjavo slovenskih učiteljev in duhovnikov z italijanskimi. V letu 1927 so bila tako ukinjena vsa društva, leta 1928 pa tudi prepovedane slovenske politične stranke, periodika in za podeželje tako pomembne zadružne zveze. Glej: Spletni vir 2.

⁵ Brat Jožef je bil na ruski fronti udeležen v bojih in hudem porazu italijanske vojske ob reki Don jeseni 1942. Z umikajočimi se enotami se mu je uspelo srečno vrniti v Italijo, pozneje pa je služil v t. i. posebnih bataljonih (it. *battaglioni speciali*). Septembra 1943, ko je kapitulirala Italija, se je vrnil domov, a kot pove Renato Podbersič, so ga takoj mobilizirali partizani, tako da je pod okriljem Kosovelove brigade dočakal konec vojne. Domov se je zares vrnil šele leto po končani vojni, po demobilizaciji iz Jugoslovanske armade. Sicer so mu ponujali možnost za vojaško kariero, a se za to ni odločil.

pustila in pričela služiti kot hišna pomočnica pri neki družini. Leta 1951 se je vrnila v Vrtojbo ter se pri svojih dvainštiridesetih letih (1954) poročila s Filipom in postala Milena Mozetič. Otrok nista imela, do moževe prežgodnje smrti leta 1970 sta skupaj živela v hiši, ki sta jo kupila v središču Mirna, ob reki Vipavi. Do odhoda v pokoj se je Milena preživljala z delom v tovarni pahištva Iztok Miren.

Renato se spominja, da je o punčki iz Milana, Adrijani, veliko slišal. Obžaluje, da si je zapomnil premalo podatkov, da bi jo lahko poiskal, navezal z njo ali njenimi potomci stike. Spominja se, da si je prateta vse do začetka sedemdesetih let preteklega stoletja redno dopisovala z Adrijano. Spomni se, da je bilo videti, kako sta bili navezani ena na drugo. Nenazadnje so bila dekleta, ki so pazila otroke, tako kot je to počela Milena, nemalokrat zanje kot nekakšne matere. Ko je Milka leta 1996 umrla, je Renato poskušal ta pisma najti. Neodgovorjeno ostaja vprašanje, ali jih je »pospravil« preveč zavzeti lastnik nove kashiče ali pa je to storila že Milka sama, v prepričanju, da tista vez naklonjenosti in ljubezni pripada samo njej in njenemu spominu.

Milenina zgodba sodi med tiste Proustovske *magdalenice*, ki so se v pričevanjski obliki ohranile v majhnem številu. Z naklonjenostjo se jih spominja pranečak in nam s tem ponuja priložnost, da jih ne samo iztrgamo pozabi, ampak oplemenitimo z zavedanjem o globljem razumevanjem možnosti, odločitev in življenjskih izbir deklet in žena, ki so kot služkinje in pozneje gospodinjske pomočnice v preteklem stoletju, pa tudi še danes, kar dobro poznamo iz našega obmejnega prostora, služile v gospodinjstvih večjih (italijanskih) mest. Da razmislimo tudi o univerzalnih vprašanjih, ki se dotikajo vseh nas: o problematiki izseljenstva, drugosti in drugačnosti, o tujstvu, pomenu vrnitve iz razvitega, bogatega urbanega okolja z vsemi pridobljenimi izkušnjami in znanjem zopet v domače okolje s svojimi zahtevami, obvezami in

pričakovanji, nenazadnje pa o emocionalni naklonjenosti in navezanosti ne samo na družinske člane, temveč tudi na tiste, s katerimi navežemo globoke, vseživljenjske vezi.

VIRI IN LITERATURA

Sogovorec:

Renato Podbersič, Nova Gorica, 18. 8. 2020.

Arhivski vir:

Zasebni arhiv Renata Podbersiča. Slikovno gradivo.

Časopisni viri:

Jutro, 4. 8. 1926; 9. 10. 1926; 7. 2. 1931; 19. 10. 1933.

Obljubljena dežela. *Edinost*, 28. 4. 1923.

Slovenci v Milanu. *Edinost*, 10. 8. 1926.

Slovenska dekleta v tujini. *Slovenec*, 20. 10. 1926.

Tudi služkinje je treba premestiti v Italijo! *Slovenec*, 29. 2. 1928.

Proti slovenskim služkinjam. *Jutro*, 2. 3. 1928.

Anon. 1960: Še o naših čečah, še o naših ženah. *Matajur*, št. 9, 1960, 1.

Literatura:

Bade, K. J. 2005: *Evropa v gibanju. Migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba I*cf.

Barbič, A., I. Miklavčič Brezigar 1999: Občasne migracije podeželskih žena na Goriškem. Gospodinjsko delo v tujini – nuja in priložnost nekoč in danes. V: *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, letnik 39, št. 3/4, 39–47.

Breschi, M., A. Kalc, E. Navarra 2001: La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII–XIX. V: R. Finzi, G. Panjek (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste*. Trieste: Lint.

Budde, G.-F. 2000: La donna di servizio. V: U. Frevert, H.-G. Haupt (ur.), *L'uomo dell'Ottocento*. Bari: Editori Laterza, 2000, 142–173.

Cergol Paradiž, A., P. Testen Koren 2021: The excluded of the excluded? But still working. Trst/Trieste and (Slovene) Servants after World War I. V: *Acta Histriae* (v tisku).

Cooper, S. M. 2005: Service to servitude? The decline and demise of life-cycle service in England. V: *History of the Family*, 2005, št. 10, 367–386.

Hajnal, J. 1965: European Marriage Patterns in Perspective. V: D. V. Glass, D. E. Charles Eversley (ur.), *Population in History: Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, 101–146.

Hajnal, J. 1983: Two Kinds of Preindustrial Household Formation. V: R. Wall, J. Robin, P. Laslett (ur.), *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 65–104.

Kalc, A. 2014: Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja. V: *Dve domovini* 40 (2014), 11–22.

Kodrič, M. 1990: Iz Rezije v Rim. Življenjska zgodba izseljenke – varuške. V: *Jadranski koledar 1991*, Trst, 1990, 99–102.

Laslett, P. 1977: Characteristics of the Western Family Considered over Time. V: P. Laslett (ur.), *Family life and Illicit Love in Earlier Generation*. Cambridge, 12–49.

Laslett, P. 1983: Family and Household as work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared. V: R. Wall, J. Robin, P. Laslett (ur.), *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 513–564.

Levi, G. 1995: *Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Lorenzon, O., P. Mattioni 1962: *L'emigrazione in Friuli*. Udine: Pellegrini.

Makuc, D. 1993: *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

Mitterauer, M. 1990: *Historisch-antropologische Familienforschung: Fragestellung und Zugangswesen*. Wien: Böhlau.

Mlekuž, J. 2004: Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba. V: *Dve domovini · Two Homelands* 19, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 2004, 141–164.

Mlekuž, J. 2005: »Dikle«. Tiha zgodba. V: *Trinkov koledar za leto 2005*, Videm, 115–131.

Moch, L. P. 2003: *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington: Indiana University Press.

Moch, L. P. 2006: Men and Women in Paris, 1875–1925. Gender and Migration. V: *History / Gen-*

der / Migration conference, Paris: Ecole Normale Supérieure, 29. marec 2006, 1–13.

Rebeschini, M. 2006: La biografia come genere storiografico tra storia politica e storia sociale: questioni e prospettive di metodo. V: *Acta Histriae* 14 (2006), št. 2, 427–446.

Sarti, R. 2005: Conclusion. Domestic Service and European Identity. V: S. Pasleau, I. Schopp, R. Sarti (ur.), *The Modelization of Domestic Service. La modélisation du service domestique. Proceedings of The Modelization of Domestic Service*. Les Éditions de l'Université de Liège, 195–284.

Smith, S., J. Eatson (ur.) 1998: *Women, autobiography, theory: a reader*. Madison: The University of Wisconsin Press.

Testen, P. 2013: Plačano hišno delo, pravne norme in vsakdanja praksa: goriške služkinje v 19. in na začetku 20. stoletja. V: M. Verginella (ur.), *Dolga pot pravic žensk. Pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*. Zbirka Razprave FF. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Studia humanitatis, 2013, 185–212.

Testen Koren, P. 2019: Mesto žensk v biografiji. V: M. Ratej (ur.), *Biografija na prehodu v digitalnost*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 99–111.

Tilly, C. 1976: *Migration in modern European History*. Michigan: University of Michigan.

Verginella, M. 2006: *Ženska obrobja. Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta.

Verginella, M. 2015: *La guerra di Bruno. L'identità di confine di un antieroe triestino e sloveno*. Roma: Donzelli editore.

Žagar, J. 1986: Služkinje v Ljubljani. V: *Traditio-nis* 15, 1986, 19–49.

Spletni viri:

Spletni vir 1: Associazione – Društvo. Sloveni a Milano – Slovenci v Milano. <https://www.sloveniamilano.eu/> (dostop: november 2020).

Spletni vir 2: Muzej novejšje zgodovine Slovenije. Določitev slovenske zahodne meje v 20. stoletju. <https://www.muzej-nz.si/si/izobrazevanje/1357> (dostop: november 2020).